

Esad ČENGIĆ

SARAJEVSKI JEVREJI

Ovim kazivanjem želim da se pridružim učesnicima NOR i drugim autorima koji su pisali o doprinosu sarajevskih Jevreja u borbi za progres i o njihovom stradanju u toku drugog svjetskog rata. Činim to u težnji da ovaj tekst doprinese da se ne zaboravi istina o žrtvama koje su oni u zajednici sa pripadnicima ostalih nacionalnosti, a pod rukovodstvom KPJ, dali u poslednjem periodu svoje cjelovite egzistencije između dva rata i u toku revolucije.

Svjestan sam da je ovo kazivanje nepotpuno s obzirom na vremensko odstojanje koje nas dijeli od pomenutih događaja, na oskudan dokumentacioni materijal iz toga perioda i na nedovoljnu pouzdanost činjenica koje se zasnivaju na ljudskom pamćenju.

GENOCID što su ga okupatori i ustaše izvršili nad jevrejskim stanovništvom Sarajeva predstavlja jedan od najdramatičnijih i najpotresnijih događaja u cjelokupnoj istoriji Bosne i Hercegovine.

Prije više od četiri vijeka, povlačeći se ispred španske inkvizicije, Jevreji-Sefardi su se zaustavili na krajnjoj periferiji Otomanske Imperije, u Makedoniji, Srbiji i, najzad, u Bosni i Hercegovini. Veći broj ovih Jevreja nastanio se u samom Sarajevu. Grupacija Jevreja-Aškenaza iz srednje i istočne Evrope došla je u Sarajevo nakon austrijske okupacije Bosne i Hercegovine. U ovom gradu različitih vjera i nacionalnosti, Jevreji su živjeli u miru i prijateljstvu, a svojim marljivim radom vidno su doprinosili njegovom napretku i ljepoti ljudskog življenja. Tu su oni razvili nove privredne i druge djelatnosti koje su do njihovog dolaska bile gotovo nepoznate. Ljubomorno čuvajući svoj španski jezik, oni su usvojili jezik, kulturu i običaje starosjedilačkog stanovništva; istovremeno su osnovali svoje humanitarne, prosvjetne, kulturne, vjerske i druge institucije, među kojima se progresivnom i humanom ulogom posebno ističu društva »Matatija« i »La benevolencija«.

S obzirom na to da je stradanje ogromne većine jevrejskog stanovništva nanijelo trajan ožiljak Sarajevu, ukazuje se potreba da se pobliže osvijetli položaj i doprinos sarajevskih Jevreja između dva rata i u toku NOR i da se potraži odgovor na slijedeća pitanja:

Kako se moglo desiti da pred očima građana Sarajeva ostalih nacionalnosti, s kojima su Jevreji živjeli u prisnim odnosima, kao i naočigled revolucionarnog pokreta bude odvedeno u zatvore i logore, a potom ubijeno devet hiljada sara-

jevskih Jevreja? Kakav je bio i kakav je mogao biti otpor samog jevrejskog stanovništva politici genocida u uslovima nacističke okupacije, i u kojoj mjeri je izražena ljudska solidarnost pripadnika drugih nacionalnosti za vrijeme nasilja nad jevrejskim stanovništvom u Sarajevu? Takva pitanja su, vjerovatno, postavljali i stanovnici drugih gradova i zemalja koje su Nijemci okupirali, i u kojima je nacističko uništavanje Jevreja imalo veće ili manje razmjere. Kakve su bile podrška i pomoć sarajevske partijske organizacije jevrejskom stanovništvu u njegovim nastojanjima da se suprotstavi nacionalnom poniženju i fizičkom uništenju? Kakav je bio doprinos sarajevskih Jevreja ilegalnoj borbi NOP-a u gradu i u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske? Da li je njihovo učešće u NOR moglo biti masovnije, i od čega je to zavisilo? Potpun odgovor na većinu ovih pitanja nije moguće dati, jer devedeset odsto Jevreja, koji su bili u žarištu tih zbivanja, nije preživjelo rat, a mnoge bitne činjenice o stradanju sarajevskih Jevreja i o njihovoj borbi protiv okupatora još nisu naučno istražene. Polazeći od uslova pod kojima su živjeli sarajevski Jevreji do rata i u toku okupacije, i imajući u vidu politička i idejna strujanja unutar jevrejske zajednice u Sarajevu, ostaje da se potraži odgovor na ova složena pitanja.

OPŠTI POLOŽAJ JEVREJA IZMEĐU DVA RATA

Sve do 1939. godine, Jevreji su u Jugoslaviji bili pravno izjednačeni s građanima drugih nacionalnosti. Međutim, većina bivših jugoslovenskih vlada tolerisala je, a neke su i podsticale, antisemitizam koji su širili najreakcionarniji krugovi u mnogim zemljama, pa i kod nas, naročito poslije Hitlerovog dolaska na vlast. Između dva rata u Jugoslaviji su legalno djelovali antisemitski orijentisani listovi *Naš put*, organ Ljotićevog pokreta, zatim list koji su izdavali folksdojčeri, pa list *Balkan* što ga je pred rat djelimično finansirao njemački presbiro u Beogradu, list *Svoj svome* koji su nakon prvog svjetskog rata podržavali reakcionarni poslovni krugovi u Sarajevu, zatim dnevni list *Vreme*, organ Jugoslovenske radikalne zajednice, odnosno vlade Milana Stojadinovića.

Najzad, antisemitizam kao izraz državne politike ozakonjen je i uredbom vlade Cvetković-Maček u oktobru 1940. godine pod nazivom »O upisu lica jevrejskog porijekla za polaznike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih škola«, takozvani »numerus klauzus« kojim je ograničen upis đaka jevrejske nacionalnosti i lišeno prava na dalje školovanje dvije trećine jevrejske školske omladine. Drugom uredbom, »O mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnje predmetima ljudske ishrane«, revidirane su već izdate dozvole i Jevrejima uskraćeno izdavanje novih dozvola za rad na tom području privređivanja.

S tim u vezi treba istaći da se način življenja i društvenog ponašanja Jevreja u predratnoj Jugoslaviji, pa samim tim i sarajevske jevrejske zajednice, ni po čemu nisu razlikovali od ponašanja i načina života građana ostalih nacionalnosti osim

1. Jevreji na prinudnom radu u Vojničkom logoru u Sarajevu 1941. godine

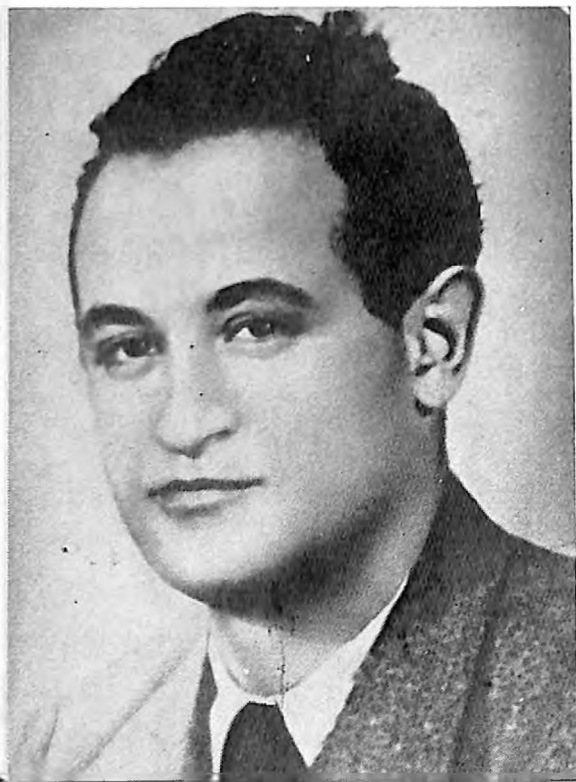
2. Spomen-ploča na kući Josipa Fohta i Sare Ozmo-Foht u Sarajevu

3. Sara Ozmo-Foht i Josip Foht,
snimak iz 1943. godine

4. Spomenik Danielu Ozmu u Sarajevu,
rad akad. vajara Predraga Hurltule

Narodni heroj Pavle Stajner Goranin
(1915—1944)

5. Sefardska sinagoga u Sarajevu, snimljena pre drugog svetskog rata

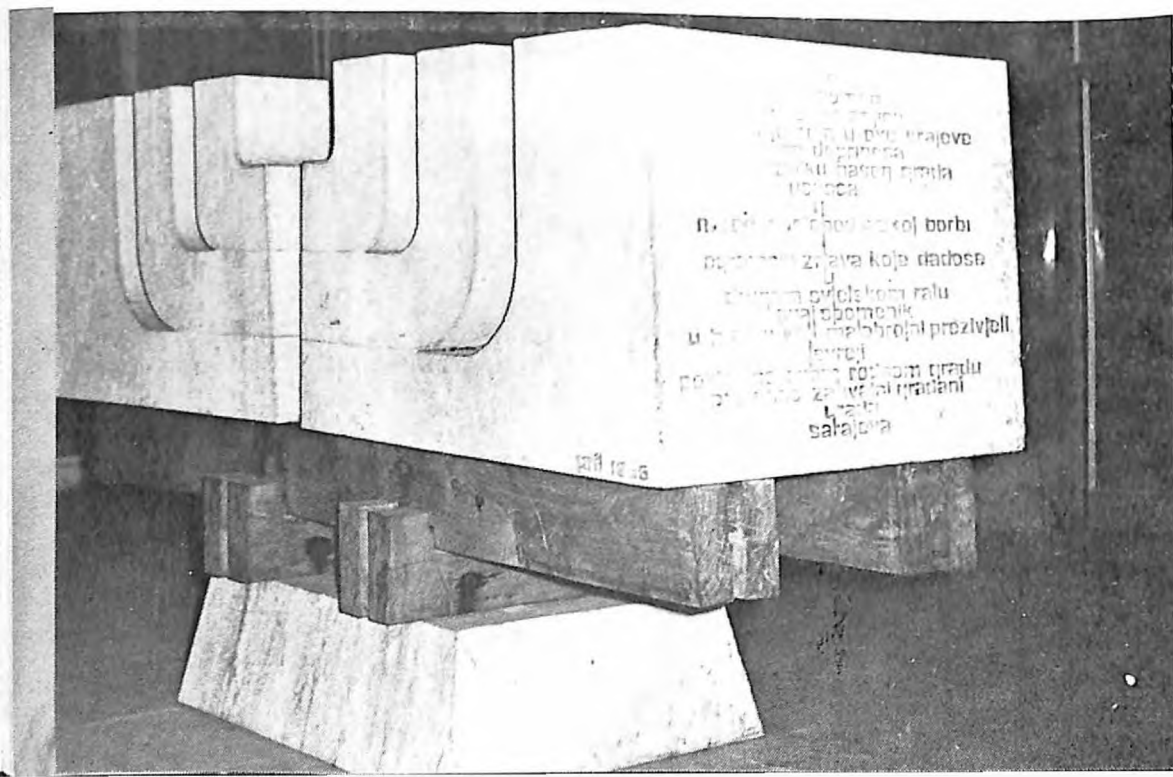

6. Ruševine sefardske sinagoge u Sarajevu

7. Sefardska sinagoga u Sarajevu, posle demoliranja 1941. godine

8. Spomen-menora u predvorju Narodnog univerziteta »Duro Daković« u Sarajevu, nekadašnjoj sefardskoj sinagogi

razlika koje su svojstvene svakoj naciji u poređenju sa svakom drugom nacijom. To je samo po sebi razotkrivalo svu neosnovanost i apsurdnost vladine politike prema Jevrejima u godinama pred rat.

Istorijska je istina da su moderni radnički pokret i KPJ od samog početka svog postojanja stajali na čelu borbe protiv svih vidova rasizma i nacionalne isključivosti. Takođe treba naglasiti i to da stanovništvo ostalih nacionalnosti nije prihvatilo mjere antisemitizma i da im se suprotstavljalo. Vrijedan je pažnje bio i stav grupe građanskih intelektualaca Jugoslavije koja je 1940. godine posebnom publikacijom osudila politiku antisemitizma tadašnje vlade. Karakterističan je odgovor koji je u ovoj publikaciji tih sudbonosnih dana dao Derviš Korkut, ugledni građanin Sarajeva, kustos Zemaljskog muzeja. Pored ostalog, on u ovom odgovoru kaže: »Pokušaj da se našim osjećanjima nakalemi antisemitizam treba osujetiti, jer je to nama strano. Antisemitizam o kome se ovdje govori unesen je sa strane. Kod nas, ukoliko postoji neko antisemitski orijentisan, to je on sigurno takav iz razloga poslovne konkurencije. Njihova povika na Jevreje treba da odvraći pažnju od njih samih. To je čisto čaršijski antisemitizam koji s momentalnim nema ničeg zajedničkog. Po svemu je tome jasno da antisemitizam kod nas nema korijena i da on kod nas nije samonikao... Specijalno za bosanske Jevreje se može reći da su oni postali više domaći negoli što sami misle. Naš svijet njih ne osjeća kao neko strano tijelo. U drugim zemljama je antisemitizam često samo gromobran kojim se narodu svraća pozornost s važnijih problema. Ali, ipak, moram da istaknem da je potrebno da se o jevrejskoj sirotinji u Sarajevu i Bitolju vodi više brige negoli je to do sada bio slučaj. Ta sirotinja živi vrlo bijedno i ima je više nego što se to obično misli.« (*Naši Jevreji*, Zbornik mišljenja naših javnih radnika, knjiga I, Beograd, 1940, str. 53—54.)

O UTICAJU KOMUNISTIČKE PARTIJE MEĐU JEVREJIMA

Nepovoljan ekonomski položaj narodnih masa između dva rata i pojava fašizma u Evropi, koji je svoje pristalice sticao i na tlu Jugoslavije, doprinijeli su jačanju uticaja Partije uopšte, pa i na jevrejsko stanovništvo, posebno na jevrejske radnike, omladnu i inteligenciju. Na društvena kretanja u ovom pravcu uticali su nagli razvoj kapitalizma i sve veća socijalna diferencija, koji su razorili i tradicionalne odnose unutar same jevrejske zajednice. Dinamici ovog procesa doprinijela je i okolnost da su se Jevreji između dva rata bavili gradskim radnostima, da su živjeli gotovo isključivo u gradu u kome su klasno raslojavanje i, na toj osnovi, ideološka i politička deferencijacija dobijali oštre razmjere klasne borbe. U takvim okolnostima, paralelno sa uticajem Komunističke partije i građanskih političkih partija, bio je prisutan i uticaj cionističkog pokreta koji je, imajući u vidu stradanja Jevreja kroz istoriju, kao i prisustvo antisemitizma u mnogim zemljama, a naročito pojavu nacionalsocijalizma, svojom idejom o stvaranju nacionalne jevrejske države nastojao da stvori što šire uporište među jevrejskim masama, posebno među jevrejskom omladinom. Međutim, cionizam nije mogao postati tumač trajnih i sveukupnih interesa Jevreja zato što su oni vidjeli ostvarenje svojih ci-

ljeva u zajedničkoj borbi sa ostalim narodima Jugoslavije na čijem se čelu nalažila Komunistička partija. Naročito značajnu ulogu u tom pogledu imala je jevrejska inteligencija koja se školovala u Zagrebu, Beogradu, Pragu i Beču, i u većini stajala na pozicijama Komunističke partije. U tome su posebno mjesto imali istaknuti intelektualci kao što su dr Marcel Šnajder i dr Kalmi Baruh, a takođe i Isak Samokovlija koji je u svom literarnom djelu opisao socijalnu bijedu jevrejske sirotinje. Značajan je bio i idejni uticaj slikara Danijela Ozme čije je likovno stvaralaštvo najvećim dijelom posvećeno teškom životu šumskih radnika u uslovima oštre kapitalističke eksploatacije, kao i uticaj drugih jevrejskih intelektualaca, među kojima su Pavle Goranin, Oskar Danon, Jahiel Finci, Emerik Blum, Šujica Salom, braća Engel — Elijas, Slavko i Jože.

Kao rezultat naprijed pomenutih klasnih, političkih i idejnih strujanja unutar jevrejske zajednice u Sarajevu prije rata, broj Jevreja rukovodećih aktivista Partije i Skoja, kao i komunista koje je Sud za zaštitu države osuđivao na dugogodišnju robiju, bio je veći u poređenju s brojem ovih kadrova unutar ostalih nacionalnosti. Isto tako, od dvadeset četiri građana Sarajeva koji su učestvovali kao dobrovoljci u španskom građanskom ratu bilo je osam Jevreja.

ZABLUDE O SUŠTINI POLITIKE NACIONALSOCIJALISTIČKE NJEMAČKE

Prije napada Njemačke na Jugoslaviju, u svijestu se sve više saznavalo o stradanju Jevreja u Njemačkoj, Austriji i drugim zemljama koje su Nijemci okupirali, o brojnim samoubistvima pojedinaca i cijelih porodica, u masovnoj emigraciji Jevreja iz Evrope u Ameriku i druge prekomorske zemlje pred najездом Nijemaca. Zabačena bosanska provincija u cjelini, pa i većina sarajevskih Jevreja, nisu mogli pretpostaviti kakva im stvarna opasnost prijeti od dolaska Nijemaca. Apolitičnost i nedovoljna obaviještenost u odnosu na njemački fašizam bile su uočljive naročito kod onih Jevreja koji nisu pratili ni šta se zbiva u zemlji, ni šta se zbiva u svijetu, i koji su bili van neposrednog uticaja naprednog pokreta. Političkoj dezorijentaciji i nedovoljnoj opreznosti ljudi prema suštini hitlerizma doprinijeli su i vodeći državnici predratne Jugoslavije koji su ostvarivali sve tješnju saradnju s Njemačkom, i putem štampe, radija i na druge načine iskazivali naklonost i uvažavanje prema Trećem Rajhu i samom Hitleru. Pri tom, gotovo niko nije očekivao da će Jugoslavija tako iznenadno biti napadnuta i da će njene oružane snage kapitulirati za svega nekoliko dana. I pored uznemirujućih vijesti koje su s vremena na vrijeme stizale u Sarajevo da bi dolazak Nijemaca ugrozio ne samo ekonomski nego možda i fizički opstanak Jevreja, prosječan sarajevski građanin Jevrej smatrao je da mu niko ne može oteti ono što je pošteno stekao, a ukoliko bi se i desilo da pojedince odvedu u logor, vjerovao je da će se vratiti, kao što je bio slučaj za vrijeme Austrije od 1914. do 1918. godine.

Pvre potpunije informacije o postupku Nijemaca prema Jevrejima u Njemačkoj, Austriji, Čehoslovačkoj i Poljskoj stigle su preko grupe Jevreja koji su emigrirali u

Jugoslaviju i od kojih je jedan broj, susretljivošću sarajevske jevrejske opštine, bio smješten u jevrejske porodice. I pored informacija ovih autentičnih svjedoka, ni približno se nisu mogle naslutiti razmjere docnijih zločina nad jevrejskim stanovništvom.

Poslovni, bogatiji, bolje obaviješteni Jevrejin nije vjerovatno imao mnogo iluzija u odnosu na sve ono do čega može doći ako Nijemac prođre. Ali, ni on nije mogao slutiti, kao što niko početkom 1941. nije pretpostavljao, kakav monstruozan plan uništenja naroda donosi njemački fašizam.

PRVI PERIOD OKUPACIJE

Kada su njemačke trupe ušle u Sarajevo i zavele kvislinšku vlast, za Jevreje je nastalo strašno stanje, neuporedivo gore od svih predviđanja. Međutim, tada se gotovo više ništa nije moglo učiniti. Sarajevo je preko noći postalo za Jevreje kao iz kojeg se nije moglo izići, niti u njemu živjeti.

U jednom naređenju iz toga vremena, datiranom 24. juna 1941, Četvrta oružnička pukovnija piše svojim područnim organima i ovo: »Stanovnici Sarajeva mogu putovati samo sa propusnicom koju je izdalo Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu. Židovi ne smiju uopšte da putuju i ako se kojeg zateče sa propusnicom, treba ga odmah uhapsiti, propusnicu zaplijeniti i predati javnoj vlasti.« Bez policijske propusnice nije se, dakle, moglo nigdje putovati, a Jevreji nisu mogli dobiti takvu propusnicu. Malo se šta moglo postići novcem, jer je predratni sastav činovničkog aparata policije bio izmenjen gotovo preko noći, pa je i najveći dio vodećeg policijskog činovništva došao sa strane. Odlazak u Srbiju nije dolazio u obzir pošto su Nijemci i na tom području imali isti odnos prema Jevrejima kakav je postojao na području tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U okolna srpska sela nije se takođe moglo ići zato što je i srpsko stanovništvo bilo izloženo teroru ustaša. Jedini pravac u koji su sarajevski Jevreji do početka ustanka upirali svoje poglede bilo je područje Dalmacije i Crne Gore, gdje Italijani nisu vršili genocid nad Jevrejima. Međutim, ukoliko se ponekad i ukazala mogućnost da se na ilegalan način nabavi propusnica za odlazak u italijansku okupacionu zonu, odmah se namećalo pitanje: kako se rastati od djece, od bračnog druga, kako ostaviti stare i bolesne roditelje, rastati se od svega što je čovjek stvarao cijelog života i poći u potpunu neizvjesnost. Ali, uprkos svemu tome, mnogi su pokušavali da spasu sebe i svoju porodicu po svaku cijenu. Samo nekim pojedincima uspjelo je da se uz nebrojene teškoće prebace na područje koje su držali Italijani, ali su pri tom bili mnogi uhapšeni. Bilo je i pokušaja policije da organizuje takva »bjekstva«, pri čemu su ljudi pri samom polasku hapšeni, oduzimana im imovina i po skraćenom postupku transportovani u logore. Međutim, materijalni položaj ogromne većine sarajevskih Jevreja nije dozvoljavao da dođu do propusnice kojom se mogio otići na područje koje su okupirali Italijani, jer su za takav, često problematičan papirić tražena ogromna finansijska sredstva.

Nakon dolaska Nijemaca u Sarajevo, komunisti i ostali patrioti postali su glavna meta udara okupatora i njegovih pomagača. Partija je bila u dubokoj ilegalnosti; komunisti su radili na pripremi oružanog ustanka, ili su bili u zatvorima. U takvim uslovima, Partija nije imala mogućnosti da širim angažovanjem masa na području grada suzbije genocid nad Jevrejima i Srbima. U sličnom položaju našli su se i napredni pokreti svih drugih zemalja koje su Nijemci okupirali iznenadno, na prepad, i gdje se takođe nije mogao pružiti efikasniji otpor progonu Jevreja.

Vrijeme od početka okupacije do početka ustanka predstavljalo je period najveće neizvjesnosti, i to ne samo za Jevreje nego i za stanovništvo ostalih nacionalnosti. Ta neizvjesnost je prekinuta Proglasom CK KPJ u julu 1941. godine kojim su narodi Jugoslavije pozvani na oružani ustanak, kao i Proglasom Pokrajinskog komiteta narodima Bosne i Hercegovine kojim je pozvan i jevrejski narod u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, dok je oružani ustanak za sve druge nacionalnosti predstavljao početak oružane borbe protiv okupatora, takve mogućnosti bila je lišena jedna trećina jevrejskog stanovništva u Sarajevu: do početka ustanka, četiri hiljade sarajevskih Jevreja bilo je već transportovano u logor.

SPROVOĐENJE GENOCIDA NAD JEVREJIMA SARAJEVA

Ocjenjujući prilike u kojima je započeo njemački genocid nad Jevrejima treba imati u vidu činjenicu da je bivša jugoslovenska vlada, u uslovima postojanja legalnog ustavnog poretka, uspostavila logore za komuniste, antifašiste i neke druge protivnike režima. Takođe je donijela propise na osnovu kojih su Jevreji dovedeni u neravnopravan položaj. To je omogućilo Nijemcima da se njihova politika genocida nad Jevrejima kod nedovoljno obaviještenog stanovništva shvati kao produžetak politike kakvu je sprovodila jugoslovenska vlada u predratnom periodu, a da njemačka oružana sila sprovodi tu politiku u jačoj mjeri uslijed ratnih uslova. Isto tako, zaključivanje pakta o nenapadnju između SSSR i Njemačke izazvalo iluziju da će u politici Trećeg Rajha nastati preokret i u odnosu na Jevreje. Zabunu u tom pogledu izazvalo je i savezništvo Hitlerove Njemačke sa Italijanima koji nad Jevrejima nisu sprovodili genocid. Međutim, tvrdnja koju je lansirao sam Hitler, naime da su Jevreji prouzrokovali drugi svjetski rat, poslužila je Nijemcima kao povod da se, na osnovu takve zvanične političke kvalifikacije o ulozi Jevreja, primijene sva mogućna nasilja nad jevrejskim stanovništvom. Ako se ima u vidu činjenica da je odnos Hitlerove Njemačke prema Jevrejima proizlazio iz nacionalsocijalističke ideologije na osnovu koje su Nijemci rješavali »jevrejsko pitanje« u sopstvenoj zemlji, onda se može potpunije shvatiti i položaj Jevreja u Sarajevu nakon dolaska Nijemaca.

Poslije kapitulacije Jugoslavije, do koje je došlo za svega nekoliko dana, njena teritorija je rasparčana na manja područja i uspostavljeni su kvistlinški režimi. U skladu sa izvršenom podjelom jugoslovenske teritorije između okupatora i njihovih kvistlinga povučene su i nove državne granice. Ta okolnost, kao i zavođenje terora i uspostavljanje totalne kontrole nad stanovništvom, posebno nad Jevrejima,

olakšala je Nijemcima da preduprije eventualan otpor Jevreja i pripadnika drugih nacionalnosti u vezi sa progonom jevrejskog stanovništva. To je takođe omogućilo Nijemcima da u neuporedivo kraćem periodu i na svirepiji način nego što su to činili na Zapadu sprovedu uništenje jugoslovenskih Jevreja, a time i Jevreja u Sarajevu. Dok su se nacisti u okupiranim zapadnoevropskim zemljama barem djelimično pridržavali međunarodnih pravnih klauzula o postupanju sa stanovništvom, dotle su na Istoku i na jugoistoku Evrope, naročito u slovenskim zemljama, u potpunosti prenebregli pomenute pravne norme i počeli sprovođiti politiku potpunog uništavanja naroda. Te razlike u tretmanu nacija na Istoku u odnosu na nacije na Zapadu najupečatljivije su se odrazile u politici genocida prema Jevrejima. U Poljskoj, Jugoslaviji i u okupiranom dijelu SSSR, od samog početka su sprovedene najradikalnije mjere protiv Jevreja, a te mjere su se svodile na totalno uništenje jevrejskog stanovništva. Čak je i likvidacija Jevreja sa Zapada izvršena u logorima na Istoku. Najzad, dok su na Zapadu gotovo cjelokupan postupak oko likvidacije Jevreja vršile specijalne jedinice Vermahta u saradnji sa Gestapoom, likvidacija Jevreja na Istoku izvršena je angažovanjem folksdojčera i domaćih kvislinga.

Zakonske odredbe koje je izdala ustaška vlada su formalno-pravno legalizovale progon jevrejskog stanovništva, a mjere policijskih i drugih lokalnih organa ustaške države učinile su da život Jevreja, do njihovog upućivanja u logore, bude nepodnošljiv.

Plan likvidacije Jevreja u Sarajevu sproveden je u okviru globalnog plana njihovog uništenja na području Jugoslavije, odnosno NDH. Uništavanje je sprovedeno u dva vida: a) ekonomskim mjerama sve do lišavanja osnovnih uslova za život; b) putem fizičke likvidacije. Način na koji su ove mjere nad Jevrejima primjenjivane navodi na zaključak da su vršene prvenstveno sa ciljem da se posebnom vrstom nasilja pokaže moć okupatorske vlasti. Na to ukazuju i postupci koji nisu usmjereni na ekonomsko i fizičko uništenje Jevreja, kao što je uprezanje ljudi da bi vuku fi-jaker u kome su se nalazili folksdojčeri. Sličan primjer predstavlja i sknavljenje jevrejskog groblja u Sarajevu koje je jedan od najvrijednijih spomenika stare jevrejske kulture u Evropi, demoliiranje jevrejskih hramova u Sarajevu, Zagrebu, Vinkovcima, Beogradu, Splitu, Zemunu i mnogim drugim mjestima, kao i razni vidovi podsticanja društvenog ološa na pljačku i zločin.

Jevreji su bili policijski evidentirani odmah po okupaciji. Prema njima su primjenjivana uvijek nova nasilja koja se nisu mogla predvidjeti da bi se i blagovremeno izbjegla, a koja su sprovedena prema kriterijima u kojima se niko nije mogao snaći. Obilježeni znacima čiji je oblik, likovni izgled, cijenu i veličinu određivala policija, ekonomski potpuno uništeni preko tzv. povjerenika koje je ustaška vlast postavljala u njihove radnje, a potom prisiljeni da se sami izdržavaju za cijelo vrijeme trajanja progona u Sarajevu, od aprila 1941. do septembra 1942. Jevreji su, istovremeno, kao zajednica bili lišeni prava na zaradu po osnovu svoje profesije i svoga rada. Nad njima je zaveden režim totalne građanske podređenosti; oni su

preko noći pretvoreni u besplatnu radnu snagu za najteže i najprljavije poslove; stalno su bili izvrgnuti premetačinama stanova, pljački i odvođenju u logore; nisu imali pravo da šetaju trotoarima, da borave u parku, da se kupaju u javnim kupatilima, da posjećuju bioskope, javne lokale, odlaze na izlete. Bili su lišeni prava na državljanstvo i drugih elementarnih građanskih prava. Takođe su bili lišeni mogućnosti da se liječe u bolnicama, a kad su odlazili da sahrane svoje najbliže, hapšeni su na grobljima i upućivani u logore.

Pri takvim okolnostima, za Nijemce i ustašku »državu« Jevreji su živjeli još jedino u protivjevrejskim filmovima i ustaškoj štampi koja je objavljivala antisemitske romane u nastavcima, podrugljive humorističke crtice, karikature i tekstove prenijete iz njemačke štampe, isključivo namijenjene poniženju ljudskog dostojanstva Jevreja.

Od sedamdeset pet hiljada Jevreja, koliko ih je bilo u predratnoj Jugoslaviji, i nekoliko hiljada Jevreja izbjeglica koji su između 1933. i 1939. godine došli iz Njemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke da bi se zaštitili od uništenja, stradalo je šezdeset i četiri hiljade, odnosno 82 odsto. Među njima bilo je od tek rođene djece do ljudi i žena u najdubljoj starosti. Od oko četrdeset hiljada Jevreja na teritoriji NDH, u ustaškim logorima je stradalo dvadeset šest hiljada, a četrnaest hiljada u njemačkom logoru Aušvic. Od šesnaest hiljada građana jevrejske nacionalnosti, koliko ih je bilo na području Bosne i Hercegovine prije rata, dvanaest hiljada, odnosno 75 odsto, živjelo je u Sarajevu, a od ovog broja stradalo je oko devet hiljada. Jevreji Sarajeva stradali su u logorima »Danica« kod Koprivnice, u Gospiću, u logorima Kruščici i na otoku Pagu, u Jadovnu, Jasenovcu, Staroj Gradišci, Đakovu, Loborgradu, Aušvicu, Bergen-Belzenu i u mnogim drugim. Pored sarajevskih Jevreja, u ovim logorima stradalo je preko tri i po hiljade Jevreja sa područja sarajevske oblasti i iz unutrašnjosti Bosne i Hercegovine.

Cjelokupan postupak oko »rješavanja jevrejskog pitanja« u njemačkoj okupacionoj zoni NDH tekao je po instrukcijama njemačkog SS kapetana Franca Abromajta (iskaz Sigfrida fon Kašea, njemačkog poslanika u NDH, na suđenju u Zagrebu).

Jedan broj uglednih građana i vjerskih predstavnika jevrejske zajednice uhapsili su Nijemci odmah po okupaciji Sarajeva; svi su likvidirani. Jevreji su strijeljani kao taoci i povodom pokušaja da se izvede diverzija na sarajevsku željezničku ložionicu i prilikom nekih drugih akcija koje su izveli partizani. Strijeljani su i svi Jevreji komunisti, skojevci, simpatizeri Partije i drugi jevrejski patrioti koji su bili uhapšeni zbog aktivnog rada za NOP; među njima su ubijeni Elizezer Perera, Salom Albahari i Ašer Danon. Pošto su ustaše uputile iz Sarajeva dvadeset osam grupa Jevreja u logore, Ustaška nadzorna služba, Zaštitno redarstvo za grad Sarajevo, obavijestila je svoje pretpostavljene u Zagrebu, 23. avgusta 1942, informacijom koja glasi: »Juče po podne u 17 sati otpremljeni su preostali Židovi sa područja grada Sarajeva u sabirni logor Loborgrad.« Tim datumom se formalno zatvara dosije hronike o zločinima njemačkih nacista i njihovih pomagača nad sarajevskim Jevrejima.

U životu su ostali oni sarajevski Jevreji koji su prije dolaska Nijemaca napustili Jugoslaviju i oni koji su uspjeli preći na italijansko okupaciono područje i nastavili da ilegalno deluju, a nakon kapitulacije Italije nisu pali u ruke Nijemaca; zatim Jevreji učesnici NOR koji su doživjeli oslobođenje, kao i četrdeset Jevreja koji su preživjeli nacističke logore. Takođe je preživjelo okupaciju 150 Jevreja oficira i vojnika stare jugoslovenske vojske koji su se nalazili u ratnom zarobljeništvu gde su sa pripadnicima drugih nacionalnosti djelovali u korist narodno-oslobodilačkog pokreta. Među preživjelima nalazi se i 120 jevrejskih građana koji su se tokom rata održali u Sarajevu i na području Bosne i Hercegovine kao stručnjaci, ili koji su živjeli ilegalno.

Danas u Sarajevu boravi oko 1.500 Jevreja koji su preživjeli nacističku okupaciju i koji s dubokim patriotizmom i ljubavlju, zajedno sa stasalom generacijom mladih, doprinose razvoju Sarajeva i samoupravnog socijalističkog društva.

SOLIDARNOST PRIPADNIKA DRUGIH NACIONALNOSTI SA JEVREJIMA TOKOM RATA

Solidarnost pripadnika drugih nacionalnosti sa jevrejskim stanovništvom došla je uoči rata do izražaja pri otklanjanju negativnih posljedica povodom uredbe vlade Cvetković-Maček o ograničenju prava jevrejske djece na upis u srednje i više škole. Zbog toga su napredni profesori formirali poseban prvi razred gimnazije u težnji da omoguće jevrejskoj omladini da nastavi školovanje. U pružanju ove pomoći angažovao se veliki broj profesora, među kojima: Vojin Gligić, Ante Babić, Ljerka Cvitković, Vera i Marcel Šnajder i Marija Kon.

Ta se pomoć u vrijeme okupacije manifestovala u najrazličitijim vidovima, bez obzira na veoma stroge prijetnje kaznama stanovništvu drugih nacionalnosti. O tome govori i slijedeća naredba Velike župe Vrhbosna u Sarajevu koja je bila izlijepljena po gradu i objavljena u *Sarajevskom novom listu* 14. novembra 1941, a u kojoj se pored ostalog kaže: »Bit će predat pokretnom prijekom sudu i kažnjen smrću svako ko pomaže Židove u bježtvu ili ih skriva.« Ova naredba uslijedila je od policije nakon mnogobrojnih upozorenja nejevrejskom stanovništvu. Među ostalima je i naredba policijske uprave od 14. maja 1941. u kojoj se kaže: »Niko od građana ne smije Židove primati na konačenje ili na duži boravak u svome stanu.«

U prvim mjesecima okupacije, u radnjama su se mogli snabdijevati svi građani osim Jevreja, koji su mogli da kupuju samo u jevrejskim radnjama i samo do 10 sati. Međutim, jevrejskim trgovcima je bilo onemogućeno da kupuju robu za svoje radnje. Uz to, Jevreji nisu mogli kupovati namirnice ni na pijacama, niti na neki drugi način. Ako bi se jevrejski građanin uhvatio da kupuje hranu na zabranjen način, vlasti su mu oduzimale kupljene namirnice. U takvim okolnostima, Jevrejima su pritali u pomoć komšije i prijatelji, pa su kupovali za njih, mada je to bilo strogo zabranjeno.

Partijska organizacija Sarajeva pružala je raznovrsnu pomoć jevrejskim porodicama i pojedincima koji su ostajali bez stanova, bez rezervne odjeće i obuće, bez ikakvih sredstava za život. Ta se pomoć ogledala i u sklanjanju pojedinaca i čitavih porodica ispred policijskih racija; u nabavci propusnica radi prelaska na italijansko okupaciono područje; u sklanjanju pojedinaca i grupa aktivista pred prebacivanje u partizanske jedinice; u slanju paketa jevrejskim građanima koji su se nalazili u zatvorima i logorima. Pojedini članovi Mjesnog komiteta Partije, takođe su ostvarivali saradnju s predstavnicima sefardske i aškenaske Jevrejske opštine radi efikasnije zaštite jevrejskog stanovništva i radi izvršavanja drugih zadataka koji su imali opšti značaj za NOP Sarajeva. Pri tome su mnogo doprinijeli partijski aktivisti Jevreji.

U granicama uskraćenih prava, sefardska i aškenaska opština su nastojale da pruže pomoć Jevrejima tokom njihovog boravka u Sarajevu, pri odvođenju u logore i za vrijeme njihovog boravka u logorima. O tome govori prepiska sarajevskih jevrejskih opština sa nekim jevrejskim opštinama na području NDH, a naročito sa Jevrejskom opštinom u Slavonskom Brodu preko čije su teritorije prolazili transporti Jevreja za logore.

U pismu Jevrejskoj opštini Sarajevo od 27. XII 1941, Jevrejska opština Slavonski Brod piše: »Dvadeset trećeg decembra 1941. oko 20 sati stigao je jedan mješoviti transport od 160 muškaraca i 640 žena i djece. Nažalost, zatočenici su ostali zatvoreni u nezagrijanim uskotračnim marvenim vagonima. Muškarci su otpremljeni u Jasenovac, a žene u Đakovo. Čekale su do 24. XII do podne na ovdšnjem kolodvoru. Mi im nijesmo mogli ništa dati, jer pratnja to nije dozvolila.« Povodom ovog objašnjenja, Jevrejska opština Sarajevo odgovara: »Javite nam pitanje o broju polaznika sa posljednjim transportom. Je li broj od 800 žena i muškaraca provjeren, ili ste ga naveli po podacima pratnje. Po našem računu bilo je približno oko 1.000 osoba.«

Jevrejska opština Slavonski Brod na dan 29. XII 1941, o ovom transportu ponovo piše Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Prema izjavi pratnje, koju uvijek pitamo o broju zatočenika, u transportu je bilo 800 duša, od čega 160 muškaraca. No, muškarci koji su bili pomiješani u pojedinim vagonima zajedno sa ženama i djecom, izjavili su da u transportu ima oko 1.200 zatočenika.«

U pismu od 19. XII 1941, Jevrejska opština Slavonski Brod javlja Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Za židovske zatočnike u Jasenovcu, koji su zimi zaposleni na vanjskom radu, naša omladina izrađuje kapuljače, koje naročito dobro zaštićuju uši, i tople rukavice. Da bi i vi mogli od raznih restlova izrađivati takve kapuljače i rukavice, koje mogu nositi žene, muškarci i djeca, šaljemo vam kroj (šnit) istih.«

Pismom od 1. XII 1941, Jevrejska opština Sarajevo piše Jevrejskoj opštini Osijek sljedeće: »Zvanično smo obaviješteni da će 1.300 do 1.400 žena i djece, koji su bili internirani u Sarajevu u četiri zgrade, biti upućeni u Osijek. Nisu nam po-

znate pojedinosti . . . Jedino znamo da je to skup bolesnih, starih i iznemoglih žena, a nažalost i zaraza neminovno prijete usljed teških životnih uslova pod kojima one žive već 16 dana. Apeliramo na vas da internirkama poklonite punu pažnju. Oči tih nesretnica i bljednica su upućene na vas, kao na jedine spasitelje.«

U svom odgovoru, Jevrejska opština Osijek dana 6. XII 1941. javlja Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Transoprt je stigao sa 25 bolesnika. Ima dva slučaja upale pluća i jedan slučaj poremećenog uma . . .«

U pismu Jevrejske opštine Sarajevo od 22. XI 1941, koje je upućeno Jevrejskoj opštini Zagreb, opisuje se težak položaj interniraca na slijedeći način: »Internirci o kojima se staramo predstavljaju galeriju bijede i nevolje. Ima ih na stotine sakatih, uzetih, slijepih, dojenčadi, staraca preko 70 godina. Kratko rečeno, to su isključivo ljudi i žene, koje bi trebalo i u normalnim vremenima njegovati. Oni leže po podovima i žive u teškim i nemogućim higijenskim prilikama. Nažalost, ni najteže slučajeve bolesti ne možemo za sada izdvojiti iz grupe interniraca i poslati ih kućama ili u bolnicu.«

Sarajevska Jevrejska opština piše 26. XI 1941. godine Jevrejskoj opštini Zagreb: »Šaljemo vam ovaj posljednji poziv za pomoć, jer je u protivnom katastrofa neminovna. Za ilustraciju stanja napominjemo da je transport od 600 žena, koji se vratio u Sarajevo, proveo u vagonima bez kretanja, bez umivanja, a uglavnom i bez hrane punih 7 dana. Kakvo je njihovo stanje, ne treba posebno opisivati.«

Iako vođena u uslovima cenzure ustaških vlasti, ova prepiska rječito govori o atmosferi u kojoj su jevrejski građani, dok su još bili na slobodi, iskazivali solidarnost prema svojim sunarodnicima žrtvama ustaškog progona. Pisma istovremeno predstavljaju potresan dokument o patnjama, stradanjima i plemenitosti jevrejskog čovjeka u najtežem trenutku njegove istorije.

Najzad, treba ukazati i na primjere solidarnosti koju su NOP i stanovništvo hrvatskih krajeva iskazivali Jevrejima i drugim zatočenicima u logorima prilikom bjekstva pojedinaca i grupa logoraša. Posebno treba istaći uspjeh u vojnom pogledu riskantne operacije prebacivanja na oslobođenu teritoriju morskim putem sa otoka Raba 3.500 logoraša Jevreja kojima je prijete neposredna opasnost od njemačkog desanta, a koja je izvedena po nalogu Glavnog štaba NOV i POJ Hrvatske. Spasavanje zatočenih Jevreja i drugi primjeri pomoći Partije ugroženom jevrejskom stanovništvu, učešće Jevreja u jedinicama NOV i u ilegalnom radu predstavljaju izraz bratstva, solidarnosti i trajne povezanosti jugoslovenskih Jevreja sa ostalim narodima Jugoslavije.

Svi ovi i mnogi drugi vidovi nesebične pomoći koju je stanovništvo drugih nacionalnosti pružalo sarajevskim Jevrejima, zatim široka solidarnost unutar same jevrejske zajednice, te pomoć koju su pružali partijska organizacija i partizanski odredi, naročito na području Hrvatske, i koja se nastavljala kroz rad komunista,

skojevaca i simpatizera Partije u logorima, nisu na žalost bili dovoljni da se spriječe zločini nad jevrejskim narodom. Kad se ima u vidu okolnost da su se uporedo s progonima Jevreja na malom gradskom području sprovodili i progoni neuporedivo brojnijeg srpskog stanovništva, i da su na tlu Sarajeva na udaru okupatora i ustaša bili svi rodoljubi bez obzira na nacionalnost, onda se može potpunije shvatiti zbog čega solidarnost s Jevrejima nije dala još veće rezultate.

Kad je sve bilo gotovo, kada su pogašene vatre u krematorijima, kada je bio ubijen gotovo i posljednji zatočenik Jevrej na tlu NDH, te kada je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije oslobađala i posljednje prostore naše zemlje koje je držao okupator, deset dana prije nego što će generali nacističke Njemačke potpisati bezuvjetnu kapitulaciju kojom će biti okončan drugi svjetski rat, vlada NDH, povlačeći se u panici, donijela je 5. maja 1945. godine zakonsku odredbu o izjednačavanju u pravima svih građana NDH bez obzira na rasnu pripadnost. Prema ovoj odredbi »prestaje među pripadnicima NDH svako razlikovanje prema rasi. Sve zakonske odredbe kojim se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakonskih odredbi, gube pravnu moć«. To je vjerovatno jedini zakonski akt u istoriji modernih država kojim jedna vlada »štiti« prava svojih građana koje je prethodno potpuno obespravila, a potom fizički uništila.

DOPRINOS SARAJEVSKIH JEVREJA U BORBI PROTIV OKUPATORA I NJEGOVIH POMAGAČA U TOKU PROŠLOG RATA

Jevreji komunisti, skojevci i simpatizeri Komunističke partije predstavljali su značajan dio sarajevskih kadrova na koje se Partija oslanjala odmah po okupaciji zemlje, u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, i s kojima je organizovala i vodila oružani ustanak.

Ovi kadrovi nastavili su ilegalni rad kao članovi partijskih i skojevskih rukovodstava, članovi Odbora narodne pomoći, članovi i sekretari osnovnih partijskih i skojevskih organizacija i aktiva simpatizera i kao aktivisti na raznim drugim zadacima sve dok nisu bili uhapšeni, ili po direktivi Partije upućeni na oslobođenu teritoriju.

Veliki broj jevrejskih porodica stavljao je svoje stanove na raspolaganje Partiji i pružao pomoć u raznim drugim vidovima. Mnogi Jevreji, često neovisno od svoje klasne pripadnosti, davali su narodnu pomoć. U jevrejskim kućama bio je smješten jedan broj učesnika španskog građanskog rata koje je CK KPJ poslao potkraj 1941. godine u Sarajevo radi pomoći pri organizovanju ustanka. Najveći dio zadataka oko njihovog prijema, smještaja i boravka u Sarajevu, te prelaska na oslobođenu teritoriju, pored ostalih obavljao je član Partije Moni Finci. U kući Sare Ozmo-Foht, sestre akademskog slikara Danijela Ozme, i njenog supruga Josipa Fohta, u septembru 1941. poslije bjekstva iz zatvora bio je skriven Iso Jovanović, sekretar PK Partije za BiH.

Kada sam 1943. ponovno došao na dužnost sekretara Mjesnog komiteta Partije u Sarajevo, u kući porodice Foht, zajedno s Cilikom Hajnrih, starom sarajevskom komunistkinjom, Hrvaticom, organizovao sam tehniku Mjesnog komiteta u kojoj su radili sami ukućani: Josip i Sara i njihovi sinovi Vlatko, star 11 godina i Ivica star 14 godina, kao i njihova rodica Hanika Finci.

Počelo se sa izdavanjem *Vijesti* koje su izlazile, po pravilu, dva puta nedeljno na nekoliko stranica. Glavni izvori informacija bile su emisije »Radio-stanice Slobodna Jugoslavija« i emisije savezničkih radio-stanica na srpskohrvatskom jeziku. U *Vijestima* je redovno pisano i o događajima u samom Sarajevu. Slušanje stranih radio-stanica, bilježenje značajnih vijesti i njihovo svođenje na konačan tekst vršili smo u prvo vrijeme Foht i ja. Kasnije je sve poslove oko izdavanja *Vijesti* i drugih materijala obavljao Josip Foht uz pomoć Hanike Finci kao i starijeg sina Ivana. Pri izvlačenju *Vijesti* na šapirografu i pri pakovanju pomagali su Fohtova supruga i mlađi sin Vlatko, koji je povremeno obavljao i pojedine kurirske zadatke u gradu. Sara i Josip Foht prenosili su štampane materijale do dalje veze, u stan Stjepana Vondraka, krojača.

Pored *Vijesti*, u partijskoj tehnici su štampani leci povodom završetka pete ofanzive i oslobođenja nekih gradova od strane jedinica NOV, pojedini proglassi Vrhovnog štaba i AVNOJ-a kao i dokumenti rukovodstva NOP-a koji su imali širi politički značaj.

Ova partijska tehnika ostala je neotkrivena sve do 17. januara 1945. kad je policija saznala za ilegalni rad porodice Foht. Tada su uhapšeni i streljani Sara i Josip, njihov mlađi sin Vlatko je ubijen u Jasenovcu, dok je stariji sin Ivica uspio u toku policijske istrage da pobjegne partijskim kanalima na oslobođenu teritoriju. Ova porodica dala je deset svojih članova u revoluciji, među njima i akademskog slikara Danijela Ozmu, njegovog brata Isu, koji je kao partizan poginuo na Romaniji, i sestru Hanu, uhapšena kao rukovodilac narodne pomoći i član Mjesnog komiteta. a potom streljana u logoru.

U kuću člana Partije grafičkog radnika Morde Altarca dostavljana je pred rat napredna štampa u velikim tiražima: *Radnik*, *Radničke novine*, *Žena danas*, kao i drugi listovi i časopisi koji su preko sindikalnih i partijskih aktivista prodavani radnicima i drugim naprednim građanima. U ovoj kući je Mordo Altarac zajedno sa svojim drugom grafičarom Salamonom Romanom, takođe komunistom, sada generalom JNA, 1941. godine izradio velik broj klišeja za tada tri aktuelne parole: »Živjela Crvena armija«, »Živjeli naši partizani«, »Dolje okupatori«. U kući roditelja Lonike i Rudija Musafije, uz pomoć svih članova ove porodice, izrađivani su žičani umetači za uništavanje neprijateljskih automobila. U kući Mente, Estere i Alberta Eškenazija skrivao se krajem septembra 1941. godine Milutin Đurašković, član Mjesnog komiteta Partije, koji je pobjegao iz ustaškog zatvora, a potom iz ove kuće prebačen na oslobođenu teritoriju. Bilo je i mnogo drugih jevrejskih porodica koje su pružale dragocjenu pomoć Partiji, među kojima i porodice Eriha Koša, Jakice Gaona, njegove majke i sestre Morica Montilja, Elijezera, Blanke

i Jakice Perere, Monija Fincija, Salamona Romana, Roze, Estere i Hilde Papo, Aleksandra Albaharija, Roze Papo, Danke Kabiljo, ing. Herberta Krausa, Zore i Blanke Daniti, Mirka Ternbaha, Jože Engela, Isaka Ozme, Pavla i Srećka Štajnera-Goranina, Nisima Albaharija, Mojsija-Milana Zona, Paule Izrael, Tinike i Betike Romano, Zore Šer-Rakoši.

Poseban doprinos dali su Jevreji komunisti pri organizovanju oružane borbe u sarajevskoj oblasti. Pavle Štajner-Goranin bio je komesar Romanijskog odreda, a potom komesar divizije; načelnik štaba Romanijskog odreda bio je Moric Fliker, a njegov brat Leon bio je komesar u Ozrenskom odredu, dok mu je drugi brat, Pero, bio komandir I udarne čete Romanijskog bataljona. Sakretar partijske ćelije u Romanijskoj četi 1941—42. godine bio je Salamon Romano, a jedan od rukovodilaca svih radionica Romanijskog odreda bio je omladinski aktivist Samuel Kamhi, sada pukovnik JNA. Komandanti odreda »Zvijezda« u odgovarajućim periodima bili su Ervin Salcberger, sada general JNA, i Oskar Danon, kompozitor i dirigent, član Savjeta Republike BiH. Na istom području, sekretar Okružnog komiteta Partije bio je Nisim Albahari, Narodni heroj, sada član Savjeta Federacije, čija su dva brata i sestra takođe bili u partizanima.

U sastavu Romanijskog odreda nalazila se Sarajevska četa u kojoj su pretežno bili omladinci Jevreji iz Sarajeva. U isto vrijeme, 1941. godine, Elijas Engel, Narodni heroj, učesnik španskog građanskog rata, bio je član, a nešto docnije i načelnik Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske. Na odgovornim funkcijama u hrvatskim partizanskim jedinicama nalazila su se još četiri njegova brata: Vilim, Ignac, Mavro i Mičo. Jedan od organizatora ustanka u Bosanskoj krajini bio je Samuel Lerer (Voja Todorović), takođe učesnik španskog građanskog rata, komandant divizije, general-pukovnik i Narodni heroj. Moni Finci je bio zamjenik političkog komesara Osamnaeste hrvatske brigade. Rukovodilac tehnike Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za BiH bio je Šujica Salom, sada predstavnik naše zemlje u specijalizovanim tijelima Organizacije ujedinjenih nacija. Arhitekt i inženjer Jahiel Finci bio je načelnik Štaba VIII korpusa, a Miša Danon, sada general u penziji, bio je načelnik Štaba I proleterskog korpusa.

Pri organizovanju ustanka na području Kalinovik bili su vodnici, odnosno komesari četa, Mento Eškenazi i Srećko Štajner-Goranin, dok su pri organizovanju saniteta u oblasti Han-Pijeska, Majevice, Okruglice, Ozrena i Kalinovika, značajnu ulogu imali Danka Kabiljo, Hanika Altarac, Blanka Daniti, Markus Abinun, dr Roza Papo i Blankica Perera. Prvi intelektualac Sarajlija koji je stradao pri organizovanju ustanka na višočkom području bio je Slavko Engel, jedan od četvorice braće Engel koji su poginuli u NOB.

Značajan je bio doprinos sarajevskih aktivista Jevreja i u logorima, pri čemu treba ukazati na uspjele bjekstvo Emerika Bluma, Morica Montilja, Jakice Fincija i drugih. Jevreji koji nisu uspjeli da se prebace na oslobođenu teritoriju sarajevske oblasti, nego im je pošlo za rukom da pređu u italijansku okupacionu zonu, poslije čega su odvedeni u italijanske logore, bili su veoma aktivni u političkom organizovanju logoraša. Kakav je sadržaj imao politički rad na ostrvu Rabu, i u kojoj mjeri

se razlikovao život Jevreja u ovom logoru od onog u nacističkim i ustaškim logorima u kojima su ljudi masovno ubijani, kao ilustracija može da posluži izvod iz izvještaja što ga je partijski komitet Rapskog logora poslao Komitetu oslobođene teritorije Biokova 1943, a u kome se pored ostalog kaže: »Rad je organizovan po grupama od tri do pet lica. Popularnije se ideologija NOP-a i partizanska borba. Ljudi se obavještavaju o dnevnim događajima i izdajničkoj ulozi londonske vlade. Vršiti se skupljanje narodne pomoći. Sedmično se štampaju komentari o političkoj situaciji, a Narodni odbor rukovodi javnim životom u logoru.«

Partijska organizacija jevrejskog logora na Rabu održavala je stalnu političku vezu sa internircima iz Slovenije koji su bili zatočeni u posebnom logoru na Rabu. S obzirom na to da su u logoru Slovenaca postojali znatno nepovoljniji uslovi života nego u jevrejskom logoru i da su italijanske vlasti sprovodile nad Slovencima razne vidove terora, partijska organizacija jevrejskog logora dostavljala je pomoć u lijekovima, hrani i odjeći slovenačkim logorašima, a takođe je organizovala i akcije solidarnosti sa Slovencima pred logorskom žicom; te akcije su se izražavale u nijemom demonstriranju protesta ili pjevanju revolucionarnih pjesama. Pošto se pretpostavljalo da će Italija uskoro kapitulirati, partijska i skojevska organizacija u logoru organizovale su kurseve prve pomoći koje su pohađale omladinke i mlađe žene, a predavači su bili ljekari logoraši. Kad je Italija kapitulirala, polaznice kursa prve pomoći stupile su u partizanske jedinice kao bolničarke, a među njima je bilo sedamnaest Sarajki.

Među Sarajlijama i Sarajkama, članovima KPJ i SKOJ-a i simpatizerima Partije koji su doprinosili političkom djelovanju u logoru i koji su nakon raspuštanja logora otišli u razne partizanske jedinice bili su Josip Albahari Čučo, Moric-Moca Kampos, Roza Papo, Ela i Beba Samokovlija, Vlado Salcberger, Hajim Levi, Isidor Levi Kudro, Anica Romano-Drača, Paula Izrael-Ristić, Erna Koen-Knežević, Lila Levi-Čerin, Anica Finci-Montiljo, Regina Finci-Konforti, Mirjana Kon-Papo, Mišo Kon, ing. Branko Erlih, Sida Danon-Levi, Beba Danon-Levinger, Đuro Seleš, Flora Tolentino, Regina Papo-Binonfeld, Regina Ajhenštajn-Ristanović, Meri Kabiljo, Regina Aksent-Resanović, Šarika Bajnhoker, Rita Majcen-Papo Nada, Vjeko Finci, Herta Nojman, Hanika Kampos, Luna Papo-Majstorović, Gizela Kiršner-Trenk, Bjanka Levi-Vagnjal, Klara Macoro-Šteković, Gerda Druker-Kožemjakin, Sida Brazil-Levi. Od logoraša iz logora na Rabu osnovan je i poseban Jevrejski partizanski bataljon u čiji se sastav dobrovoljno javilo 107 Sarajlija.

Kad je dio stanovništva prebačen na slobodnu teritoriju u El Šat (Egipat), mladići Jevreji iz Sarajeva stupili su u I prekomorsku partizansku brigadu. S obzirom na to da su jedinice I prekomorske brigade u početku formirane po nacionalnoj pripadnosti boraca, to su i mladići Jevreji činili Jevrejski vod Crnogorskog bataljona ove brigade. Jevrejskom vodu pristupila su i dva italijanska studenta Jevreja. Vodnik ovog voda bio je David Štern koji sada živi u Sarajevu. Pored ostalih Sarajlija, u ovom vodu su bili i Samuel Altarac Bući, Samuel Abinun, Hajim i Josif Papo, »Braco« Alkalaj, Mirko Felić i Mirko Haler.

Politički nivo boraca ovoga voda može se nazreti iz okolnosti da su pojedini pripadnici ove formacije postavljeni na rukovodeće dužnosti u druge partizanske jedinice, kao što je slučaj sa Sašom Demajom. Poslije kratkog vremena nakon što je vod bio formiran, Demajo je postavljen za zamjenika komesara čete u jednom slovenačkom bataljonu. Većina boraca ovoga voda ušla je u sastav I proleterske brigade. Neki od njih su poginuli u borbama koje je ova jedinica vodila u periodu 1943—1945, a ostali su dočekali oslobođenje zemlje na rukovodećim položajima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

Treba istaći i doprinos Mojsija-Milana Zona, veterana radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, uglednog ljekara i javnog radnika, humaniste, koji je u Splitu sa svojom kćerkom Paulom, članom Partije, i suprugom Nadom, u uslovima italijanske okupacije organizovao zdravstvenu stanicu u kojoj su se pored Jevreja ilegalno liječili ranjeni i bolesni partizani i učesnici NOP u Splitu. Šesnaest sarajevskih ljekara Jevreja koje su zdravstvene vlasti NDH administrativno rasporedile da liječe endemski sifilis u BiH, takođe su stupili u NOV.

U ilegalnoj borbi koju su u zarobljeničkim vojničkim i oficirskim logorima vodili jugoslovenski vojnici i oficiri Jevreji, važno mjesto imali su sarajevski komunisti Isak Ozmo, Joža Engel, Jakica Gaon, Marko Šrajber i Leon Atijas.

TEŠKOĆE PRI UPUĆIVANJU JEVREJSKIH KADROVA NA OSLOBODENU TERITORIJU

Upućivanje rezervnih oficira i iskusnijih partijskih radnika na oslobođenu teritoriju, kao i komunisti za kojima je tragala policija, postao je najdelikatniji problem od čijeg je rješenja zavisila sudbina ustanka u samom početku. Pa i ti kadrovi, među kojima i istaknuti komunisti i rezervni oficiri Jevreji, ponekad su danima morali čekati dok se ne smanji vojna i policijska blokada na određenim pravcima za prebacivanje ljudi. Teškoće oko prebacivanja na oslobođenu teritoriju postajale su sve veće s razvojem ustanka, jer su se okupatori i ustaše sve više stabilizovali, upoznavali lokalne prilike grada i pojačavali policijski nadzor, tako da je bilo sve teže napustiti uže gradsko područje. Prebacivanje jevrejskih kadrova bilo je neuporedivo opasnije zato što se odlazak u šumu po pravilu obavljao noću, kada je za Jevreje počinjao policijski čas. S tim u vezi, već 14. maja 1941. objavljena je naredba Uprave policije koja glasi: »Ustanovljeno je da većina Židova i Židovki, naročito mladih ljudi, bježi svakog dana rano ujutro izvan grada. Mnogi od njih, poznato je, pod izgovorom da odlaze na izlet, odnose hranu Židovima i Židovkama skrivenim po selima, koji su pobjegli ispred potjere redarstvenih organa. Ustanovljeno je da Židovi i Židovke odnose hranu i municiju skrivenim odmetnicima. Za većinu Židova i Židovki zna se da su promjenili i stan i da svoje novo boravište nisu prijavili Prijavnom uredu Redarstvenog ravnateljstva.« U pomenutom tekstu skreće se pažnja ostalim građanima i prijeti strogim kaznama svima onima koji pruže ma kakvu pomoć Jevrejima.

U toj opštoj hajci na Jevreje, u uslovima kad su mnogi aktivisti NOP-a zadržavani u Sarajevu zato što se očekivao napad partizanskih jedinica na grad, neprekidno su i uvijek iznenadno hapšeni i odvođeni u logore Jevreji komunisti, skojevci i simpatizeri, što je stvaralo mnogobrojne probleme u tekućem radu partijske i drugih organizacija kojima je Partija rukovodila. Kao svjedok tih događaja obavezan sam da konstatujem kako mnogobrojna hapšenja naših drugova Jevreja »po Jevrejskoj liniji« nisu ni u jednom slučaju uzrokovala provalu u partijskoj organizaciji. Svi su oni odlazili u logore i smrt čuvajući tajnu pokreta za čije su se ciljeve nesebično i časno borili. Tako je bilo i sa Hanom, Moricom i Danijelom Ozmom, sa Elijezarom Pererom, s Bertom Papo i Zorom Šer-Rakoši, tako je bilo i sa svima ostalima.

Zbog nepovoljne situacije za NOP i preovladavanja četničkog uticaja krajem 1941. i 1942. godine u nekim jedinicama, politički položaj boraca NOV iz grada bio je otežan, pa je, suprotno zvaničnom stavu rukovodstva ustanka, iz odreda »Zvijezda« »Romanija« i »Kalinovik« vraćen u Sarajevo izvjestan broj Jevreja i pripadnika drugih nacionalnosti koji su dijelom pali u neprijateljske ruke i stradali. Takođe treba konstatovati da su u četničkim pučevima prilikom kojih su likvidirani pojedini komesari partizanskih jedinica, članovi Partije, aktivisti i partijski simpatizeri, Jevreji komunisti gotovo po pravilu bili na udaru i zbog svoje nacionalne pripadnosti.

Iz raspoloživih podataka može se zaključiti da je iz Sarajeva otišlo u partizanske jedinice oko četiri stotine Jevreja. Imajući u vidu opšte uslove u kojima su Jevreji živjeli u Sarajevu može se pretpostaviti da bi njihov odlazak u partizane bio masovniji da odmah po okupaciji nisu otpremani u logore, da su postojali povoljniji uslovi za upućivanje ljudi iz grada na oslobođenu teritoriju i da četnički uticaj krajem 1941. i početkom 1942. godine nije otežao normalan razvoj ustanka.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Na pitanja postavljena na početku ovoga teksta bilo je moguće dati jedino one odgovore koji su sadržani u prethodnim poglavljima. Najzad, na kraju, umjesto ponavljanja naprijed iznijetih konstatacija, obavezan sam da kao jedan od učesnika NOR koji se borio i drugovao sa građanima Sarajeva Jevrejima, i onima koji su bili komunisti i onima koji to nisu bili, završim svoje kazivanje slijedećim riječima: ko god se bude odlučio da ozbiljno proučava bilo koje područje ljudskog stvaralaštva na tlu Bosne i Hercegovine za posljednja četiri vijeka, on ne može mimoći rezultate vitalnog i neimarskog duha Jevreja, ne može a da ne zaključi da su ti rezultati bili veliki i da imaju trajnu vrijednost. Međutim, najnezaboravnije vrijeme prisustva jevrejskog stanovništva na ovom tlu ostaće period u kojem su njemački fašisti osudili na smrt sve Jevreje svijeta, a time i Jevreje Sarajeva, i kada su ti na smrt osuđeni ljudi, ne priznajući smrt, kao članovi KPJ, kao članovi ilegalnog NOP, kao partizanski vojnici, kao ko-

mandanti i komandiri, kao politički komesari partizanskih jedinica, nesebično davali svoj doprinos naporima slobodoljubivog čovječanstva pri konačnom slamanju njemačkog fašizma. A oni koji nisu imali tu sreću da se sretnu na bojnopolju s vojnicima nacističke Njemačke i vojnicima njenih pomagača, borbu su nastavljali u logorima kako su mogli i dokle su mogli. Pa i kada su bili lišeni i posljednjih uslova za bilo kakvu borbu, oni su nestajali u krematorijima Aušvica, Treblinke i ko zna u kojim sve fabrikama smrti okupirane Evrope. Oni su ubijani u Jasenovcu, u Jadovnu, na beogradskom Sajmištu, u Jajincima kod Beograda, u Loborgradu i u raznim drugim mjestima masovnog stradanja i umiranja na području porobljene Jugoslavije. Oni su postali dio monumentalnog spomenika šest miliona Jevreja Evropljana koji su svojom smrću, zajedno sa svima koji su pali u borbi protiv fašizma u drugom svjetskom ratu, doprinijeli da se do kraja razotkrije najveći i najstrašniji zločin svih vremena što ga je počinio njemački fašizam, i time sadašnjim i budućim generacijama ostavili trajno upozorenje da stoje na braniku ljudske slobode i dostojanstva.

Summary

Esad ČENGIĆ

THE SARAJEVO JEWS

The author of this writing was Secretary of the Sarajevo Local Committee of the Communist Party of Yugoslavia in 1941 and again in 1943. He had many Jews among his friends and it is therefore that he volunteered to contribute to the efforts aiming at keeping alive the memories of the members of the Sarajevo Jewish Community who, although made to perish during the war, have left behind what will remain a permanent imprint of theirs in the fabric of the city's social life. He also wishes to bring back to memory the contribution of the Sarajevo Jews to both the victory over the invaders and their accomplices and the struggle for social progress.

Having been expelled from Spain nearly five centuries ago a great number of the Sephardi Jews found shelter in the Ottoman Empire. Quite a few of them settled in the Balkans and some in the city of Sarajevo. Although they remained attached to their Spanish language, to their old custom and culture, by their jovial manners, frankness and human approach they did succeed very soon to be accepted by the local population and made many friends in no time. Hardworking as they were they earned an honest living, but more than that they considerably contributed to the development of the city.

Although, as far as their legal status was concerned, they enjoyed the same rights as all the other ethnic groups between the two world wars, when Hitler came to power in Germany the Yugoslav Government, too, started to introduce discriminatory legal measures against the Jews.

The powerful process of social differentiation which under the impact of capitalist development gained wide ground in the world between the two wars, did not bypass the small Sarajevo Jewish community either. Small as it was, the community had in its ranks a considerable number of progressive minded activists and members of the Communist Party as well. When the Nazis came to rule the city, members of the Communist Party, together with all the other progressive minded activists, including the Jewish group, created in the city the nucleus of a widespread underground network. On July 4, 1941 when the Communist Party of Yugoslavia issued its historic appeal calling upon the people to start the uprising the Jewish party members, Communist Youth members and all the other Jews imbued with patriotism, readily responded to this appeal, bore their share in the organization of uprising, joined the fighting partisan units and took upon themselves many responsibilities in the Liberation Army and in the new people's administration in the liberated areas. In 1941 five hundred Sarajevo Jews joined the Peoples' Liberation Army.

Before the start of the uprising a number of Jews succeeded to reach the areas occupied by the Italians, the many obstacles of such illegal movement notwithstanding. After the capitulation of Italy these Jews, too, joined the units of the Peoples' Liberation Army.

The Nazi policy of genocide took the life of 80,000 Yugoslav Jews. Of these 9,000 were from Sarajevo. From the very day the Nazis set foot in Sarajevo the Jewish population of the city was deprived of all civil rights. They were denied any chance to earn a living by work, they could not own property, they were not allowed to get proper housing, to move around in the city, to buy food and other necessities of life on the market, to make use of the health service, etc. Moreover, they were forced to do the most difficult physical work without any pay.

Laws and bylaws were enacted which exposed to severe punishments, including the capital punishment, all those who would dare to offer any help to the Jewish population. And yet, the Sarajevo citizens of all nationalities, including the Serbs who themselves were victims of the Nazi genocide policy, and particularly the Sarajevo Party organization, did not hesitate to offer such help as was possible alleviating thereby the hard destiny of the Sarajevo Jews. Also during those difficult days the solidarity of Sarajevo Jews markedly demonstrated itself, as did the solidarity of all the other Jewish communities on the territory of what then pretended to be the Independent State of Croatia. This deserves special emphasis as the Jewish communities in Sarajevo, Zenica, Travnik, Mostar, Slavonski Brod, Zagreb, Split and the other smaller communities were practically without financial

means and had, therefore, to invest great efforts to be able to help those in great need. Moreover, German and Ustashi commissars supervised the activity of Jewish communities which made it nearly impossible to be of help to anybody.

Most of the Sarajevo Jews who have left the city in good time and joined the Liberation Army, and those, too, who did so after having reached the territory occupied by the Italians did survive WWII. Fortunate were those, too, who found themselves in countries outside the reach of Germans, as were those, mostly physicians, who were engaged in a project initiated to eradicate endemic syphilis and other contagious diseases from the territory of Bosnia and Herzegovina. When a chance offered itself these Jews, too, joined the Liberation Army. Some of the Sarajevo Jews spent the war years in Germany as prisoners of war. After the war they returned to their liberated country.

Today about 1,300 Jews live in Sarajevo. They are active in all walks of the city's social life and their contribution to the development of Sarajevo and of the Yugoslav community as a whole is being rewarded by high appreciation.

Daniel Ozmo, grafika iz mape *Iz bosanskih šuma*, linorez